

LUẬN ÁN TIẾN SĨ VĂN HÓA
BÙI VĂN MẠNH. *Biến đổi văn hóa sinh kế của cư dân tại Quần thể danh thắng Tràng An trước tác động của du lịch*

Chuyên ngành: Văn hóa học

Mã số: 9.22.90.40

Quần thể danh thắng Tràng An được Tổ chức Giáo dục, Khoa học và Văn hóa của Liên Hợp Quốc (UNESCO) công nhận là Di sản Văn hóa và Thiên nhiên thứ 31 trên thế giới vào năm 2014, từ đó trở thành điểm đến nổi tiếng của tỉnh Ninh Bình, thu hút ngày càng đông du khách tới tham quan. Quá trình phát triển du lịch một mặt mang lại nhiều đổi thay tích cực về cơ sở hạ tầng, vật chất kỹ thuật, kinh tế - xã hội, đời sống văn hóa, nhất là tạo nhiều việc làm, sinh kế và thu nhập ổn định cho cộng đồng cư dân địa phương; mặt khác cũng tạo ra không ít tác động tiêu cực làm thay đổi môi trường, không gian sản xuất, kỹ năng tri thức nghề nghiệp, các giá trị văn hóa mang tính định hướng, các chuẩn mực, đạo đức trong cuộc sống và lao động sản xuất. Văn hóa sinh kế của cư dân trong khu di sản thế giới Quần thể danh thắng Tràng An trước khi phát triển du lịch có đặc điểm gì? Văn hóa sinh kế của họ biến đổi ra sao và có những vấn đề gì đặt ra trước tác động của phát triển du lịch? Cần làm gì để phát triển văn hóa sinh kế bền vững trong quá trình phát triển du lịch? Luận án góp phần làm sáng tỏ các vấn đề này.

Ngoài phần Mở đầu, Kết luận, Danh mục tài liệu tham khảo và *Chương 1 tổng quan nghiên cứu liên quan đến đề tài luận án*, nội dung chính của Luận án được trình bày từ Chương 2 đến Chương 4.

Chương 2. Cơ sở lý luận về biến đổi văn hóa sinh kế và khái quát địa bàn nghiên cứu

Ở chương này, Luận án đã hệ thống hóa, làm rõ một số khái niệm về văn hóa, văn hóa sinh kế, đặc điểm, các thành tố của văn hóa sinh kế trên cơ sở nghiên cứu, xem xét một cách hệ thống các công trình nghiên cứu về sinh kế, sinh kế bền vững trong và ngoài nước dưới lăng kính văn hóa học, đồng thời kế thừa và xác lập một khung phân tích biến đổi văn hóa sinh kế. Sự biến đổi văn hóa sinh kế của cư dân địa phương được xem xét trong bối cảnh chung (kinh tế - xã hội, cơ chế chính sách, khoa học công nghệ...), trong đó hoạt động du lịch được xem là nhân tố chính tác động trực tiếp đến các nguồn lực sinh kế, các hoạt động sinh kế và các giá trị văn hóa sinh kế.

Quần thể danh thắng Tràng An là di sản hỗn hợp đầu tiên của Việt Nam và khu vực Đông Nam Á, nằm trên vùng đất cổ, bao gồm toàn bộ khu vực Kinh thành Hoa Lư xưa - nơi có nhiều di tích lịch sử và danh thắng liên quan đến các triều đại nhà Đinh, tiền Lê, Lý và Trần nên luôn được chính quyền và người dân địa phương quan tâm, đầu tư tu bổ để tri ân các bậc tiền nhân và phục vụ nhu cầu tâm linh, tín ngưỡng. Đây vừa là nguồn lực văn hóa quan trọng, vừa là nguồn lực vật chất to lớn để người dân địa phương khai thác, sinh tồn và phát triển một cách bền vững.

Văn hóa là nguồn tài nguyên độc đáo của du lịch xét trên cả hai phương diện văn hóa vật thể (cảnh quan, di sản kiến trúc, di tích văn hóa - lịch sử, hàng thủ công mỹ nghệ, công cụ lao động, dụng cụ sinh hoạt, ẩm thực...) và văn hóa phi vật thể (lễ hội, nghệ thuật truyền thống, lối sống bản địa, phong tục tập quán địa phương, tín ngưỡng...). Luận án chỉ ra sự phát triển du lịch ở Quần thể danh thắng Tràng An đã tác động mạnh mẽ đến văn hóa của địa

phương. Chính những giá trị văn hóa liên quan đến sinh kế, lao động sản xuất, lối sống của cư dân địa phương là nguồn lực, tài nguyên quan trọng tạo nên sự độc đáo, hấp dẫn đối với khách du lịch.

Chương 3. Thực trạng biến đổi văn hóa sinh kế của cư dân tại Quần thể danh thắng Tràng An trước tác động của du lịch

Quần thể danh thắng Tràng An có diện tích 12.252 ha, trong đó vùng lõi là 6.226 ha (có gần 20.000 dân cư đang sinh sống) và vùng đệm khoảng 6.026 ha (với khoảng 27.000 người) nằm trên địa bàn của 12 xã, phường thuộc 05 huyện, thành phố của tỉnh Ninh Bình.

Vùng lõi tập trung các dự án du lịch và khu, điểm du lịch chủ yếu nằm trên địa bàn 03 xã Trường Yên, Ninh Xuân và Ninh Hải. 90% dân cư khu vực này sinh sống bằng hoạt động du lịch và cũng chịu tác động nhiều nhất từ hoạt động du lịch. Trước đây, người dân địa phương chủ yếu làm nông nghiệp và một số nghề thủ công truyền thống, nổi bật là nghề làm đá mỹ nghệ, thêu ren và mộc. Các giá trị văn hóa truyền thống của vùng đất này được hình thành và phát triển qua nhiều giai đoạn của lịch sử gắn với những kiến thức, tri thức của nhân dân về thiên nhiên, xã hội, lao động và con người, được đúc kết, lưu truyền và bổ sung qua nhiều thế hệ. Quá trình phát triển du lịch, dịch vụ, đô thị hóa tác động mạnh mẽ đến sự chuyển đổi cơ cấu kinh tế và biến đổi một số phong tục, tập quán trong lao động sản xuất và đời sống sinh hoạt của người dân địa phương. Các dự án du lịch như dự án cơ sở hạ tầng khu du lịch Tam Cốc - Bích Động (2001), dự án cơ sở hạ tầng khu du lịch Tràng An (2002), dự án đầu tư xây dựng khu du lịch Tràng An (2003), dự án chùa Bái Đính, dự án Công viên Văn hóa Tràng An (2009),... đã sử dụng và thu hồi khá nhiều diện tích đất canh tác nông nghiệp, đất ở của người dân và nhiều khu vực cảnh quan tự nhiên (ao đầm, hồ nước và núi non). Diện tích đất nông nghiệp

của các địa phương bị giảm khá lớn, đồng nghĩa với không gian sản xuất, không gian sinh tồn bị thu hẹp. Khi bị thu hồi đất phục vụ các dự án phát triển du lịch dẫn đến không đủ đất sản xuất, canh tác, nhiều gia đình tuy được bồi thường một khoản tiền lớn nhưng khả năng thích nghi kém, chưa chuẩn bị tốt về tri thức nghề nghiệp và việc sử dụng số tiền được đền bù và tiền hỗ trợ đào tạo nghề chưa phù hợp nên bị mất phương hướng, lúng túng trong hoạt động sinh kế mới. Trong bối cảnh ấy, người dân nơi đây tìm cách gìn giữ các giá trị văn hóa truyền thống của cha ông, gắn kết, giúp đỡ nhau trong đời sống và lao động sản xuất, tham gia hoạt động của tập thể, của dòng họ và hàng xóm, láng giềng.

Đến nay, phần lớn người dân địa phương đã chuyển sang làm các ngành nghề, dịch vụ liên quan đến du lịch. Qua khảo sát có hơn 6.570 người làm các công việc liên quan đến du lịch, trong đó nhiều nhất là chèo đò với 4.582 người (chiếm gần 70%), tiếp đến là các công việc ở khách sạn, nhà hàng (lễ tân, phục vụ bàn, buồng...) với khoảng 1.445 người (chiếm 21%), làm bảo vệ là 218 người,... Sự phát triển du lịch ở Quần thể danh thắng Tràng An đã tác động tới sự thay đổi sinh kế, các giá trị của văn hóa sinh kế theo hướng tích cực, đóng góp vào sự chuyển dịch cơ cấu kinh tế từ nông nghiệp sang dịch vụ, tiểu thủ công nghiệp, nâng cao đời sống vật chất và tinh thần, cùng với đó các giá trị văn hóa truyền thống được bảo tồn và phát huy, các tri thức, khoa học công nghệ, kinh nghiệm, kỹ năng nghề nghiệp, phương thức kinh doanh, làm ăn mới được người dân tiếp thu và bổ sung làm giàu thêm các giá trị văn hóa của cộng đồng cư dân địa phương. Ở chiều ngược lại, du lịch cũng có những tác động tiêu cực tới sinh kế, việc làm và văn hóa truyền thống của cư dân địa phương, như sự suy giảm các giá trị văn hóa, đạo đức lối sống, chuẩn mực nghề nghiệp, sinh kế.

Trên cơ sở nghiên cứu, tìm hiểu về đặc điểm nguồn lực sinh kế và ứng xử của người dân, hoạt động sinh kế truyền thống và các giá trị văn hóa sinh kế truyền thống trước khi phát triển du lịch, Luận án phân tích, đánh giá về sự thay đổi các nguồn lực, các hoạt động sinh kế truyền thống và đặc biệt là sự biến đổi các giá trị văn hóa sinh kế truyền thống, được biểu hiện ở ba thành tố: hệ thống giá trị định hướng (mục tiêu sinh kế); chuẩn mực sinh kế; và các hành vi sinh kế hay phương thức sinh kế.

Nhìn chung, sự biến đổi văn hóa sinh kế của cư dân tại Quần thể danh thắng Tràng An chủ yếu theo hai xu hướng: 1) Biến đổi bộ phận hay kết hợp, tức là người dân vẫn duy trì được các hoạt động sinh kế truyền thống, nhưng chủ động tiếp nhận xu hướng phát triển mới, đó là việc phát triển các loại hình du lịch homestay, du lịch trải nghiệm nông nghiệp; 2) Xu hướng biến đổi hoàn toàn, tập trung ở các nhóm cư dân bị thu hồi đất sản xuất, không có nghề thủ công, chủ động hoặc bị động, buộc phải chuyển sang làm du lịch (chèo đò, kinh doanh nhà hàng, khách sạn, buôn bán, lễ tân, hướng dẫn viên...) hay làm việc cho các nhà máy, các khu công nghiệp (may mặc, đóng giày, vật liệu xây dựng, phụ hồ, khuôn vác...).

Như vậy, sự thay đổi các nguồn lực sinh kế đã dẫn đến thay đổi hoạt động sinh kế, biến đổi các giá trị văn hóa sinh kế như thay đổi về hệ thống giá trị định hướng hay mục tiêu sinh kế, thay đổi các giá trị mang tính chuẩn mực trong hoạt động sinh kế và cuối cùng là biến đổi giá trị văn hóa thể hiện trong hành vi, phương thức sinh kế của cư dân địa phương.

Chương 4. Bàn luận về sự biến đổi văn hóa sinh kế của cư dân tại Quần thể danh thắng Tràng An trước tác động của du lịch trong tình hình hiện nay

Sự biến đổi văn hóa sinh kế của cộng đồng dân cư địa phương do nhiều yếu tố

tác động khác nhau, mức độ tác động cũng tùy thuộc vào bối cảnh, cơ chế chính sách, điều kiện tự nhiên, kinh tế - xã hội và văn hóa... Luận án chỉ ra hai nhóm nhân tố chủ yếu, đó là: (i) Nhóm nhân tố gián tiếp từ bên ngoài gồm: sự phát triển của nền kinh tế thị trường đã tạo điều kiện thúc đẩy phát triển kinh tế, cơ sở hạ tầng và cơ sở vật chất phục vụ khách du lịch; cuộc cách mạng khoa học công nghệ; và quá trình giao lưu hợp tác quốc tế; (ii) Nhóm nhân tố trực tiếp từ bên trong gồm: cơ chế chính sách của tỉnh là nhân tố tác động trực tiếp đến sự thay đổi các nguồn lực và phương thức sinh kế; quá trình phát triển kinh tế - xã hội của địa phương là điều kiện thuận lợi để thúc đẩy sự phát triển du lịch và biến đổi các giá trị văn hóa sinh kế truyền thống; và các giá trị văn hóa truyền thống vừa là nguồn lực quan trọng bên trong để du lịch phát triển, vừa góp phần bảo tồn các giá trị văn hóa sinh kế truyền thống địa phương.

Trên cơ sở nhận diện các xu hướng phát triển du lịch tác động tới biến đổi văn hóa sinh kế và những vấn đề đặt ra, Luận án đề xuất một số khuyến nghị về giải pháp phát huy giá trị văn hóa sinh kế và đảm bảo sinh kế bền vững cho cư dân tại Quần thể danh thắng Tràng An. Việc triển khai thực hiện đồng bộ các giải pháp (về cơ chế chính sách; về đào tạo, bồi dưỡng, phát triển nguồn lực con người; đảm bảo phát triển du lịch dựa vào cộng đồng và khai thác các giá trị văn hóa địa phương; bảo tồn và khai thác các giá trị văn hóa và nguồn lực tự nhiên của di sản thế giới) là điều kiện đảm bảo cho sự phát triển văn hóa sinh kế bền vững của cộng đồng cư dân tại quần thể này.

Luận án được bảo vệ thành công tại Hội đồng chấm luận án cấp Học viện, họp tại Học viện Chính trị Quốc gia Hồ Chí Minh năm 2020.

QT.
giới thiệu